

भूमिका

पाणिनीयव्याकरणोदाहरणकोशस्य अयं चतुर्थः भागः तद्धितप्रत्ययान्तान् शब्दान् प्रतिपादयति।

पूर्वभागेष्विव अत्रापि भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुद्यां विद्यमानानाम् उदाहरणानामेव अत्र प्रबन्धाः रचिताः।

अष्टाध्याय्यां तत्र तत्र विभिन्नेषु अध्यायेषु विद्यमानानां तद्धितप्रकरणसंबद्धानां 1067 सूत्राणाम्, सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन तद्धितप्रकरणे 1072 प्रभृति 2138 पर्यन्तं विद्यमानसूत्रक्रमसंख्यया क्रोडीकृतानां सूत्राणाम् उदाहरणानि अत्र व्याकृतानि। शब्दनिष्पत्तिप्रकाशनाय अष्टाध्यायीसूत्रक्रममुल्लङ्घ्य प्रवृत्तेषु प्रक्रियाग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदी श्रेष्ठतमा। सिद्धान्तकौमुदीसूत्र-क्रमसंख्यानुसारिणी अष्टाध्यायीसूत्रसंख्याप्रदर्शिका पट्टिका भूमिकायाः अन्ते निवेशिता।

प्रबन्धरचनाप्रकारः

अस्मिन् भागे 3022 उदाहरणानि व्याकृतानि।

तेषां प्रबन्धानां रचना तावत् पूर्वेषु भागेष्विव षड्भिः प्रकारैः संभवति। प्रथमतः प्रबन्धस्य शीर्षकम्, तच्च तद्धितान्तम् उदाहरणमेव भवति। ततः उदाहरणस्य स्थाननिर्देशः। प्रथमम् अष्टाध्यायीसूत्रपाठमनुसृत्य अध्यायपादसूत्रसंख्या, ततः सिद्धान्तकौमुद्यां विद्यमाना सूत्रसंख्या, सिद्धान्तकौमुद्याः भागपृष्ठनिर्देशः, ततः आवश्यकं चेत् अष्टाध्याय्याः व्याख्यानग्रन्थानां महाभाष्य-काशिकावृत्ति-भाषावृत्तीनां भागपृष्ठनिर्देशः सूचितः।

ततः भागपृष्ठसंख्यानन्तरं कोष्ठे विद्यमाना (1) संख्या सूत्रस्य उदाहरणम्, (2) संख्या सूत्रस्य प्रत्युदाहरणम्, (3) संख्या प्रासङ्गिकम् उदाहरणमिति सूचयति। प्रासङ्गिकानि उदाहरणानि सर्वाण्यपि तद्धितान्तान्येव भवन्ति। अस्मिन् प्रकरणे विद्यमानेषु 1067 सूत्रेषु प्रकृतसूत्रस्य व्याख्याने दत्तं पदं तस्य सूत्रस्य उदाहरणं वा प्रत्युदाहरणं वा न भवति चेत्, तत् पदं तस्य सूत्रस्य प्रासङ्गिकम् उदाहरणमिति परिगणितम्। तत् पदम् अन्यस्य सूत्रस्य वार्तिकस्य वा उदाहरणं वा प्रत्युदाहरणं वा स्यात्। यथा — “सात्पदाद्योः” 8.3.111/2123 इति सूत्रव्याख्याने सिद्धान्तकौमुद्यां दत्तं शुक्लीभवति इति प्रासङ्गिकम् उदाहरणम्, “विभाषा साति कार्त्स्न्ये” 5.4.052/2122 इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणम्।

यदा एकमुदाहरणं बहुषु सूत्रेषु उदाहृतं चेत् तदा तेषां सूत्राणां मध्ये एकं घनचिह्नम् (■) निक्षिप्य, सूत्रसंख्यादिविषयाः सर्वेऽपि पूर्ववत् प्रदर्शिताः।

उदाहरणभूतेन पदेन पदान्तरं समभिव्याहृतं चेत् तद्वाक्यं ग्रन्थनिर्देशपुरस्सरं दत्तम्। यथा — अंशको दायादः, SK, K, BhV, अंशकः पुत्रः K.

ततः उदाहृतानां तद्धितान्तानां पदानां सूत्रव्याख्यानानुसारेण विग्रहः प्रदर्शितः।

ततः उदाहरणस्यार्थः पूर्ववदेव फ्रान्सीयभाषायाम् आङ्गलभाषायां च प्रतिपादितः। अत्रोदाहृतानां केषाञ्चन तद्धितान्तानाम् अर्थः नात्यन्तं स्पष्टः न चासन्दिग्धः। तथाऽपि अयं शब्दसमाहारः यत्र विविधाः तद्धितान्ताः शब्दाः सङ्गृहीताः येषु च बहवः अत्यन्तं प्राचीनाः नूनम् अध्ययनस्य विषयो भवेत्। पाणिनीयानां सूत्राणां तुरीयांशभूतस्य तद्धितभागस्य शब्दशास्त्राधिष्ठितं मूल्यममूल्यमेव। अस्य भागस्य विशकलनार्थं 1989 तमे वर्षे पुणे विश्वविद्यालयतः श्रीमत्या सरोजा भाटे महाभागया प्रकाशितः *Pāṇini's taddhita rules* इति ग्रन्थः अस्माभिः परामृश्यते।

तदनन्तरं सम्पूर्णः प्रक्रियाभागः अत्र प्रकृतेः तद्धितप्रत्यययोजनात् प्रभृति परिनिष्ठितरूपसिद्धिपर्यन्तम् आवश्यकानि शास्त्राणि (सूत्रं वार्तिकं वा) तत्प्रयुक्तकार्याणि च क्रमेण प्रदर्शयन्ते। एकैकस्य कार्यस्य प्रदर्शनार्थम् एकैका पङ्क्तिरुपयुक्ता यस्यां त्रयो भागाः वर्तन्ते। तत्कार्यविधायकं सम्पूर्णं संक्षिप्तं वा सूत्रं वार्तिकं वा मध्ये स्थापितम्। अष्टाध्यायीस्थसूत्रसंख्या कौमुदीगतक्रमसंख्या च सूत्रमनुवर्तते। वार्तिकानां तु केवलं क्रमसंख्या निर्दिष्टा। सूत्रैः जातः उदाहरणस्य रूपपरिणामः वामभागे दर्शितः। तत्र

प्रकृतिप्रत्ययागमादेशाः निरनुबन्धाः पृथग् दर्शिताः। दक्षिणभागे शास्त्रकृतो विशेषः संक्षेपेण वर्णितः। अत्र टिप्पण्यां च प्रत्ययादयः तेषामभिज्ञानार्थं सानुबन्धाः निर्दिष्टाः। यस्य प्रक्रिया भूयसा दर्शितपूर्णप्रक्रियस्य अन्यस्य प्रक्रियया तुल्या तत्र भदेकं प्रक्रियाभागं परं निर्दिश्य अन्यत् सर्वं तद्वदिति निर्दिष्टम्। यथा उदरकः इत्यत्र प्रत्ययविधायकं सूत्रं निर्दिश्य अवशिष्टप्रक्रिया अंशकवदिति सूचितम्।

प्रबन्धस्य अन्तिमः षष्ठश्च भागः टिप्पणी। तत्र विशेषज्ञानार्थम् आवश्यकाः विषयाः विशदीकृताः। यथा — चाक्षुषमित्यत्र। यथासम्भवं पाक्षिकाणि रूपाणि दर्शितानि, यथा द्विपात्रिकी, द्विपात्री, द्विपात्रीणा इति।

अनुबन्धाः

अत्र षट् अनुबन्धाः उपनिबद्धाः।

1. अत्र सिद्धान्तकौमुद्यां तद्धितप्रकरणे उद्धृतानां 1067 पाणिनीयसूत्राणाम् अकारादिक्रमेण सूची दत्ता। एकैकस्यापि सूत्रस्य उदाहरणं प्रत्युदाहरणं ततः अस्मिन् भागे नूतनतया प्रासङ्गिकम् उदाहरणं च सूत्रानन्तरं दत्तम्। इमानि प्रासङ्गिकानि उदाहरणानि तद्धितान्तपदसमुच्चयस्य अविभाज्यानि घटकानि भवन्ति। तानि प्रक्रियासौकर्यार्थम् अष्टाध्यायीस्थसूत्राणां पुनः क्रमीकरणे भट्टोजिदीक्षितेन स्वीकृतां रीतिम् अभिव्यञ्जन्ति च।

2. प्रक्रियायां टिप्पण्यां चोद्धृतानां 364 वार्तिकानां 32 गणसूत्राणां 20 परिभाषाणां च सूची ततो दत्ता। वार्तिकानि गणसूत्राणि, परिभाषाश्च मातृकात्वेन स्वीकृतायां सिद्धान्तकौमुद्यां तेषां दत्तां, प्रक्रियायां टिप्पण्यां चोपयुक्तां क्रमसंख्यामाश्रित्य क्रोडीकृतानि। प्रबन्धेषु वार्तिकानि महाभाष्यानुसारम् उद्धृतानि। परिभाषाः गणसूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यां तेषां दत्तां प्रक्रियायां टिप्पण्यां चोपयुक्तां क्रमसंख्यामाश्रित्य येषु उदाहरणेषु प्रक्रियायां टिप्पण्यां वा इमानि वार्तिकानि गणसूत्राणि वा उपयुक्तानि, तदपि दर्शितम्।

3. तृतीयं तावत् अत्र उपयुक्तानां 263 तद्धितप्रत्ययानाम् अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम्। तत्र प्रत्ययानामर्थः तद्विधायकं शास्त्रं, सूत्रं वार्तिकं वा निर्दिष्टम्।

4. चतुर्थं तावत् पारिभाषिकपदानां सूचीपत्रम्। तेषां परिचायकानि सूत्राणि वार्तिकानि चात्र निर्दिष्टानि।

5. पञ्चमे अनुबन्धे उदाहृतानां तद्धितान्तानां शब्दानां प्रकरणानुसारम् अकारादिक्रमेण सूची दत्ता। भट्टोजिदीक्षितेन प्रक्रियासौकर्यार्थं क्रमीकृतानि १०६७ पाणिनीयसूत्राणि मातृकात्वेन स्वीकृतायां सिद्धान्तकौमुद्यां सप्तदशसु प्रकरणेषु विभक्तानि। अत्र विभागानां संज्ञाकरणं क्वचित् अर्थाश्रितं क्वचित् शब्दरूपाधिष्ठितं च भवति।

6. षष्ठे अनुबन्धे तद्धितप्रकरणस्थानां 1067 सूत्राणां महाभाष्ये काशिकावृत्तौ भाषावृत्तौ च उदाहृतानां सिद्धान्तकौमुद्याम् अनुदाहृतानां च तद्धितान्तानां पदानां सूची दत्ता।

उपयुक्तग्रन्थसूची

अस्मिन् भागे उपयुक्तानां व्याख्यानानां प्रकाशनादिविवरणम् पूर्वभागैः समानम् अधः दीयते।

व्याकरणमहाभाष्यम्

श्रीमदुपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन श्रीमन्नागेशभट्टविरचितभाष्यप्रदीपोद्घोतेन च सहितम्। वाराणसीस्थ-चौखाम्बा संस्कृतप्रतिष्ठानद्वारा षट्सु भागेषु प्रकाशितम्। प्रथमभागस्य संपादकः श्री भार्गवशास्त्रि भिकाजि जोषि, संवत्सरः 1987, द्वितीयतृतीयभागयोः संपादकः एम्. एम्. शिवदत्तशर्मा, संवत्सरः 1987, 1988, चतुर्थपञ्चमभागयोः संपादकः श्री भार्गवशास्त्रि भिकाजि जोषि, संवत्सरः 1988, षष्ठभागस्य संपादकः दधिराम-शर्मा, संवत्सरः 1988।

अत्र महाभाष्यस्य प्रथमभागस्य आरम्भे आह्निकद्वयं सूत्रव्याख्यानात् पूर्वम् उपोद्धातरूपेण आयोजितम्। तस्मात् तत्र सूत्रसंख्यामदत्त्वा पृष्ठसंख्या परं दत्ता। तस्यैव षष्ठे भागे अष्टाध्याय्याः सप्तमाष्टमाध्याययोः पृथक् पृष्ठसंख्या दत्ता। तत्र विवेकार्थं अष्टमाध्यायस्य पृष्ठसंख्यायाः समीपे नक्षत्रचिह्नं स्थापितम्।

काशिकावृत्तिः

हरदत्तमिश्रकृतया पदमञ्जरीव्याख्यया, जिनेन्द्रबुद्धिकृतया काशिकाविवरणपञ्चिकया न्यासापराभिधानया च उपेता। वाराणसीस्थसुधीप्रकाशनद्वारा षट्सु भागेषु प्रकाशिता। श्रीमन्तौ द्वारिकादासशास्त्री-कालिकाप्रसाद-शुक्लमहाभागौ अस्याः संपादकौ। प्रथमद्वितीयभागौ 1983 संवत्सरे, तृतीयचतुर्थभागौ 1984 संवत्सरे, पञ्चमषष्ठभागौ 1985 संवत्सरे च प्रकाशितौ। अस्याः आवृत्तिष्वपि पृष्ठसंख्या समाना।

भाषावृत्तिः

श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिमहोदयेन संपादिता। राजषाहीस्थवरेन्द्ररिसर्चसोसैटिद्वारा 1918 संवत्सरे प्रकाशिता।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीतया बालमनोरमाख्यया व्याख्यया, श्रीज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिण्याख्यया व्याख्यया च सनाथिता। वाराणसीस्थमोतीलालबनारसीदासद्वारा चतुर्षु भागेषु प्रकाशिता। महामहोपाध्यायः श्रीगिरिधरशर्मा महामहोपाध्यायः परमेश्वरानन्दशर्मा च अस्याः संपादकौ। प्रथमभागः 1981 संवत्सरे, द्वितीय-तृतीयभागौ 1982 संवत्सरे, चतुर्थभागः 1987 संवत्सरे च प्रकाशिताः। इयं सिद्धान्तकौमुदी बहुवारं मुद्रिता, तत्र पृष्ठसंख्या समाना दृश्यते।

अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या, सिद्धान्तकौमुदीक्रमसंख्या च अस्माभिः मातृकात्वेन उपयुक्तात् सिद्धान्तकौमुदी-ग्रन्थात् स्वीकृता।

वार्तिकानां क्रमसंख्या तावत् परबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा संशोध्य मुम्बय्यां तत्त्वविवेच-काख्यमुद्रणालये 1815 तमे शकवत्सरे अङ्कितायां सिद्धान्तकौमुद्यां परिशिष्टत्वेन दत्तात् वार्तिकपाठात् गृहीता। अस्माभिः मातृकात्वेन परिगृहीतायां सिद्धान्तकौमुद्याम् इयमेव संख्या वार्तिकानां दृश्यते।

कृतज्ञतानिवेदनम्

पाणिनीयव्याकरणोदाहरणकोशस्यास्य प्रकाशने साहाय्यं सहकारं च आवहते तिरुपतिक्षेत्रस्थाय राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयाय बहु धारयामो वयम्। अस्य तद्वितप्रकरणाख्यस्य चतुर्थभागस्य प्रकाशने बहूपकृतवद्भ्यः विश्वविद्यालयस्यास्य कुलपतिपदे विराजमानेभ्यः पण्डितवर्येभ्यः प्रो. श्रीपाद सत्यनारायणमूर्तिमहोदयेभ्यः आदौ हार्दिकीं कृतज्ञतां निवेदयामो वयम्।

स्वकीयेन शास्त्रीयविज्ञानेन सांङ्केतिकविज्ञानेन च उदाहरणकोशस्य मुद्रितानां भागानाम् अनुबन्धत्वेन प्रकाशितानां गणकचक्राणां निर्माणे साहाय्यं कुर्वाणेभ्यः प्रो. के. वि. रामकृष्णमाचार्य्युलु-महाभागेभ्यः कृतज्ञता विज्ञाप्यते। तथा अस्य ग्रन्थभागस्य गणकचक्रनिर्माणे उद्युक्तेभ्यः श्रीमुरलीनन्दिमहाशयेभ्यश्च धन्यवादं व्याहरामः।

फ्रान्से इन्स्टिट्यूट-संस्थातः द्वौ सहकारिणौ अस्य ग्रन्थस्य विषये महदुपकृतवन्तौ। तत्र श्री एस्. आनन्दवर्धनः गणकयन्त्रे विषयाणां क्रोडीकरणे, श्रीमान् एम्. विनोदः संस्कृतव्याकरणे अनुसंधाता, ग्रन्थस्य रूपाविष्करणे च प्रयतितवन्तौ। ताभ्यामपि कृतज्ञता निवेद्यते। मुद्रणदोषसंशोधने अस्माकं महान्तमुपकारं कृतवतीं श्रीमती लतां नैव विस्मर्तुं शक्नुमः। श्रीमती एम्. पि. बोस्मन् उदाहरणकोशस्य आङ्ग्लभाषापरिशोधनेन महदुपकृतवती। तस्यै महाभागायै बहुधारयामो वयम्।

ग्रन्थस्यास्य मुखचित्रपटस्य रचनाम् आतन्वानः डा.क्लाड एडिलिन् अस्माकं कृतज्ञतामर्हति।

अन्ते अस्य पाणिनीयव्याकरणोदाहरणकोशस्य प्रथमभागस्य संशोधनाय, प्रकृतभागस्य प्रकाशनाय एवम् अनन्तरभागद्वयस्य संपादनाय च साहाय्यं कृतवद्भ्यः Agence Nationale pour la Recherche (ANR) कार्यालयाधिकारिभ्यः हार्दिकी कृतज्ञता निवेद्यते।